

Insha & Shairi Notes

INSHA

- ⌚ Utungo unaoundwa kwa mfululizo wa sentensi zinazozungumzia jambo, tukio au kitu fulani

Aina

1. INSHA ZA KAWAIDA

a) Insha ya Picha

- ⌚ Ambapo mwanafunzi amepewa picha kadha na kutakiwa kutunga kisa na kueleza yote yanayotokea kwenye picha hizo. Chunguza vizuri ujue kinachotokea katika hizo picha.
- ✓ Kichwa kiafikiane na picha ulizopewa. Kila picha ipangwe na kuwa na aya moja.

b) Insha ya Methali

- ⌚ Insha inayosimulia kisa kinachoonyesha ukweli au uongo wa methali Fulani.
- ✓ Wazia methali nyingine za kutilia mkazo methali uliyopewa.

Muundo

- ⌚ Kichwa
 - methali yenewe
- ⌚ Utangulizi
 - i. Maana ya juu/wazi
 - i. Maana ya ndani/batini
- ⌚ Mwili
 - ✓ kisa kinachofungamana na methali cha kweli au cha kubuni
- ⌚ Hitimisho
- ⌚ funzo/maadili

c) Insha ya Maelezo

- ⌚ Inayohusu kutoa uafafuzi kuhusu mahali, kitu au jambo fulani kama vile ugonjwa wa ukimwi, umuhimu wa maji, n.k.

d) Insha ya Masimulizi

- ⌚ Ambapo unatakiwa kusimulia hadithi, kisa au tukio kuhusu jinsi mambo fulani yalivyotokea. Huweza kuanzia kwa Ilikuwa...'

e) Insha ya Mdokezo

- ⌚ Ambapo umepewa mdokezo wa kuanzia (xxx...) au kumalizia (...xxx) k.m. ...tangu siku hiyo alikula yamini kutopuza ushauri wa wazazi wake tena'

f) Insha ya Mjadala

- ⌚ Ambapo unatakiwa kujadili suala fulani k.m. Shule za mabweni zina manufaa' au Kujiajiri ni bora kuliko kuajiriwa' Jadili.

Unapaswa:

- ⌚ Kuunga
- ⌚ Kupinga
- ⌚ Kutoa uamuzi kutegemea upande ulio na hoja nydingi au nzito.

g) Insha ya Mawazo

- ⌚ Inayohusu mambo ya kuwaza kuhusu jambo fulani k.m. MIMI NYUKI'
- ✓ Ni nani asiyenifahamu mimi nyuki.

a) Insha ya Mazungumzo

- ✓ Maongeo ya kawaida ambayo huandikwa kama tamthilia
- ✓ MAZUNGUMZO BAINA YA...

Muundo

Kichwa

Jina la msemaji kwa herufi kubwa likifuatwa na koloni

Maneno ya msemaji

maelezo ya mandhari na vitendo vya msemaji kwenye mabano

Wazungumzaji wasikike kama watu wa kawaida

Pawepo na sentensi ndefu na fupi

Matumizi ya vihisishi

Ukatizaji wa maneno...

2. TUNGO ZA KIUAMILIFU

Ambazo hutekeleza kazi maalum na huwa na muundo maalum.

Dayalojia

Mazungumzo kati ya watu wawili au zaidi kuhusu jambo au mada fulani
DAYALOJIA BAINA YA...

Huwa na utangulizi, mwili na hitimisho

Mahojiano

Mazungumzo yanayoendeshwa kwa muundo wa maswali na majibu
(MAHOJIANO BAINA YA...)

Barua ya Kirafiki

Inayoandikwa kwa ndugu, jamaa na marafiki.

Muundo

Anwani ya mwandishi (wima au mshazari. Jina lisiwekwe!)

Tarehe ya kuandikwa barua (22 Februari, 2011)

Mwanzo wa barua (kwa ... mpendwa/kwenu...)

utangulizi (salamu, kumjuliana hali)

mwili/yaliyomo (ujumbe)

Hitimisho (Kwa leo sina mengi. Wasalimie jamaa wote. Ni mimi wako/wenu, Jina (wima au mshazari)

Barua Rasmi/Kwa Mhariri

Barua ambazo huandikwa na kutumwa ofisini kwa kutaka kuomba kazi, kuomba msaada, malalamiko, kutoa maoni gazetini, n.k.

Muundo

Anwani ya mwandishi (wima au mshazari)

Tarehe ya kuandikwa (usiweke jina).

Marejeleo k.m. REJ: SUD/MSS/054/009 (nambari ya kumbukumbu, faili au nambari ya barua)

Cheo na anwani ya mwandikiwa k.m. Mkurugenzi, Kiwanda cha majani chai cha Kangaita, S.L.P, 12000, Kerugoya au Mhariri wa Gazeti la Nation', S.L.P 89000,
Nairobi au KWA ANAYEHUSIKA

Kupitia kwa: MWALIMU MKUU, anwani

Mtajo k.m. Kwa Bwana/Bibi/Profesa/Daktari/Mhubiri

Kichwa cha barua k.m. MINT: OMBI LA KAZI YA UALIMU/MAPENDEKEZO

KUHUSU JUMA MRISHO/ MWALIKO WA KUHUDHURIA KONGAMANO LA
KISWAHILI

Utangulizi (Mintaarafu ya tangazo mlilochapisha...naandika kuomba...jinsia...ahadi kufanya kazi kwa bidii)

Mwili (matatizo, madhara, mapendekezo (naomba, paswa, stahili, naonelea ni bora) Hitimisho (Natumai, Nitashukuru...Wako mwaminifu/mtiifu, sahihi, jina /cheo, Chama cha Kiswahili. Nakala kwa: (i), (ii) (wima au mshazari)

Barua ya Gazetini Iliyohaririwa

Kichwa (kwa herufi ndogo na usemi halisi)

mtajo (Mhariri,)

Utangulizi (Naandika kueleza...)

Mwili (malalamiko, maoni, maombi, mapendekezo)

Hitimisho (Natumai...) jina na anwani ya mwandishi)

Tahariri

Maelezo mafupi ya mhariri wa gazeti kutoa mawazo, maoni au msimamo wa chombo cha habari anachowakilisha kuhusu suala maalum na muhimu.

Muundo

GAZETI LA MZALENDU

Februari 24, 2011

HATIMA YA WATAHINIWA

Yaliyomo

Imeandikwa na...

Hotuba

Maelezo yanayotolewa mbele ya watu.

Hutolewa kwa usemi halisi na huanzia na kuishia kwa alama za usemi.

Muundo

Anwani (HOTUBA KUHUSU...)

Utangulizi (kutaja hadhira kuanzia walio mashuhuri, kuwasalimu, kujitambulisha na kuwakaribisha na kutambulisha kiini cha hotuba)

Yaliyomo (kutaja na kufafanua hoja)

Hitimisho (shukrani na kuwatachia mema katika shughuli zao za kila siku)

Ratiba

M pangilio wa jinsi shughuli fulani inavyofanyika kulingana na wakati fulani uliotengwa k.m. sherehe ya arusi, mazishi, siku ya michezo, kutoa zawadi n.k.

Muundo

Kichwa (Ratiba ya shughuli gani, ya nani, mahali na tarehe, mgeni wa heshima:

...Wageni mashuhuri: 1....2....3....)

SAA	TUKIO	MHUSIKA
Asubuhi/aduhuhuri	Ku.../watu...	

Makaribisho

Maombi

Kutoa tuzo

Kutoa shukrani

Kufungwa kwa maombi

Kuondoka/kufumkana

Shajara

Daftari ambayo huhifadhiwa matukio yanayofanyika kila siku. Yaweza kuwa ya siku moja, wiki au mwezi mmoja.

Aina

Ya kibinafsi

JUMANNE 30/8/10

Leo tulizuru...

Rasmi (hutumiwa katika ofisi)

SHAJARA

JUMANNE MEI 7, 2008

asubuhi	Ku...

Onyo

Makatazo.

Tahadhari

Julisho kuhusu

ONYO!

USISIMAMISHE WALA KUEGESHA GARI KWENYE
ENEO HILI!

jambo la hatari.

TAHADHARI!
DARAJA HILI LINA KASORO
TAFADHALI USILITUMIE

Ilani

Julisho, tangazo au notisi.

ILANI
TAFADHALI USILITUMIE SIMU
YA MKONO NDANI YA BENKI

ILANI YA SERIKALI KUHUSU KUZUKA KWA UGONJWA WA KIPINDUPINDU

Serikali imetoa ilani kwa wananchi kuhusu kuzuka kwa ugonjwa wa kipindupindu. Kila mwananchi anatakikana kuzingatia mambo yafuatayo ili kudhibiti maambukizi.

Mtu asinywe maji kabla kuyachemsha

Kupika chakula hadi kiive vizuri

Kutoenda haja nje bali kutumia vyoo vya mashimo

Mtu anawe mikono yake kwa sabuni baada ya kutoka msalani

Mtu asile matunda au mboga za majani bila kuziosha kwanza

Anayeonyesha dalili ya ugonjwa wa kipindupindu apelekwe katika kituo cha afya mara moja.

Uchuuzi wa vyakula umepigwa marufuku

Ufuliaji nguo motoni pia umepigwa marufuku

Watakaokaidi maagizo katika (g) na (h) watachukuliwa hatua kali za kisheria ya kutozwa faini ya shilingi elfu tano au kifungo cha miezi miwili gerezani.

Matangazo

Majulisho kuhusu jambo fulani.

Arifa

SHULE YA UPILI YA GATWE

Anwani, tarehe

USAJILI WA ...

Sahihi

Jina

Cheo

Kibiashara

Sifa

Lugha kwa kifupi

Chuku

Takriri

Alama ya (!) na (?)

Michoro

Maonyo

Maelezo kukihusu

Kinavyotumika

Ubora wake

Watengenezaji

JINUNULIE UNGA WA MAHINDI WA

**JAMBO SIKU YA LEO. UNGA WA JAMBO
UMEONGEZWA VITAMINI NA MADINI MUHIMU. BEI
IMEPUNGUZWA KUTOKA SHILINGI 120 HAD
SHILINGI 90. JIPAPIE PAKITI YAKO LEO KABLA BEI
HII KUACHA KUTUMIKA**

Kifo

TANGAZO LA KIFO

Tunasikitika kutangaza kifo cha ... Alikuwa...

Mungu aiweke roho yake mahali pema peponi

kazi

SHULE YA UPILI YA GATWE

Anwani, tarehe

NAFASI YA KAZI YA UHASIBU

SIFA ZA MWOMBIA KAZI

JINSIA

Awe wa jinsia ya kike.

UMRI

Awe na umri wa miaka isiyopungua 25 na isiyozidi 40.

ELIMU

Awe na shahada ya uhasibu kutoka chuo kikuu au awe na shahada ya diploma ya juu ya uhasibu

Awe amepata alama ya c katika kingereza

KAZI

Kuidhinisha hati za malipo za shirika

Kusimamia shughuli za uhasibu katika idara inayohusika

UZOEVU/TAJRIBA

Awe na uzoevu wa kazi usiopungua miaka 5 kwenye shirika au taasisi kubwa.

DINI

Awe muumini wa dini ya kikristu na awe ameokoka.

MUDA WA KAZI

Kuanzia saa mbili hadi saa kumi na moja jioni na masaa mengine ikibidi.

MSAHARA

Mshahara utategemea elimu ya anayehusika lakini utakuwa baina ya ksh 24,000 na ksh 45000.

MAELEZO YA ZIADA

Maombi yote yawe yamewasilishwa kabla ya tarehe 30 mei 2010.

Maombi yatumwe kwa:

Katibu,

Hal mashauri ya shule ya upili ya Gatwe,

Anwani

Maombi yatakayopelekwa baada ya muda wa mwisho hayatajibiwa.

Maombi yaandamane na hundi ya shilingi elfu moja ambazo hazitarejeshwa.

Maagizo/Maelekezo

Maelezo kuhusu namna ya kufika mahali kutoka kituo fulani au maelezo kuhusu njia ya kutumia kitu au huduma fulani.

Sifa

Maelezo wazi

Michoro au ramani

Dira

Huhusika maonyo

Tarakimu k.m. 1×3

Matumizi ya herufi nzito.

Mifano

Maagizo ya daktari kwa mgonjwa wa kisukari.

Maelekezo ya kutoka nyumbani hadi shulenii mwenu.

Jinsi ya kutumia dawa za wadudu

Kujaza Fomu

Karatasi ambayo ina nafasi ya kuandika maelezo ambayo yanatakiwa.

Soma fomu kwa makini kabla ya kujaza chochote.

Andika maelezo kwa muhtasari.

Usijaze kama huna hakika kwenye sehemu Fulani.

Usifutafute.

Itumie alama inayostahili wakati wa kujaza fomu.

MAELEZO YA KIBINAFSI

TAREHE.....

JINA.....

JINSIA.....

UMRI.....

TAREHE YA KUZALIWA.....

URAI.....

NAMBARINI YA KITAMBULISHO.....

KAZI.....

MKOA.....

WILAYA.....

SIMU.....

SAHIHI.....

TAREHE.....

Hojaji

Maswali ambayo hutumiwa kama msingi wa kufanya utafiti na huelekezwa kwa mhojiwa.

Aina

Hojaji Wazi

Hojaji yenyé maswali ambayo mhojiwa anaruhusiwa kuyajibu kwa maneno yake mwenyewe.

UCHAGUZI NA VIONGOZI

Una maoni gani kuhusu uchaguzi wa kila baada ya miaka mitatu?

.....
.....

Kwa nini una maoni hayo?

.....
.....

Wewe unependelea utaratibu gani wa uchaguzi?

.....
.....

Je ni kweli viongozi hung'ang'ania
mamlaka?

Je viongozi hung'ang'ania uongozi kwa sababu zipi?
.....
.....

Hojaji Funge

Hojaji ambapo mhojiwa anapewa majibu kadha ambayo anatakiwa kuchagua mojawapo bila kuwa na uhuru wa kuandika atakayo.

MATATIZO YA KIJAMII

Tia alama kwenye jibu unaloafiki
Jamii yetu inawakandamiza wanawake?

Ndiyo () La ()
Tatizo kubwa la jamii yetu kwa sasa ni umaskini na ugonjwa.
Kweli () Si kweli ()

Mialiko

Barua ambayo hupeleka taarifa kwa mtu kumuomba ahudhurie sherehe fulani.

Rasmi (kadi au barua rasmi)

Muundo

Jina la mwalikaji/waalikaji (Bwana/mabwana/bibi/kasisi/daktari

Jina la mwalikwa

Sherehe (ndoaa, mchango wa pesa, Kuna aina mbili za mialiko.

Kushereheke/kuadhimisha...)

Kuhusu nani

Mahali pa kukutanika

Tarehe

Wakati

Anwani na nambari ya simu ya mwalikaji ambapo jibu litapelekwa kushoto chini (Majibu kwa...wima)

Kirafiki (barua ya kirafiki)

Sehemu ya mwili itoe habari zote muhimu katika mwaliko.

Risala

Taarifa inayotoka kwa mtu au watu inayoeleza haja fulani k.m. risala ya rambirambi, risala ya heri njema, ya waajiriwa kwa mwajiri au kinyume.

RISALA YA RAMBIRAMBI/HERI NJEMA KWA...KUFUATIA

Mimi wako...

Resipe

Jumla ya hatua na kanuni ambazo hufuatiwa na mtu anayenuia kupika au kuandaa kitu fulani.

UPISHI WA PILAU

Walengwa/walaji

Mipakuo mine (kwa watu wanne)

Viambata

Vikombe viwili vya mchele

Gramu 25 za mafuta ya majimaji

Vijiko viwili vidogo vya pilau masala

Nusu kilo ya nyama

Vitunguu vinne vya ukubwa wa wastani

Vikombe vinne vwa maji

Hatua za Upishi

Kaanga vitunguu katika mafuta hadi rangi yake ikaribie rangi ya udhurungi

Chemsha nyama pekee hadi ilainike

Ongeza nyama kwenye sufuria yenyе vitunguu na upike kwa dakika tano

Ongeza mchele na uchanganye kwa mwiko

Ongeza maji na uache mchanganyiko utokote kwa dakika kumi na tano

Pakua pilau ikiwa tayari

Orodha Ya Mambo

Mlolongo wa vitu vilivyoandikwa.

MAHITAJI MUHIMU YA KURUDI SHULENI TAREHE 5/1/2010

Sukari kilo mbili

Dawa ya meno ya gramu hamsini

Koko gramu 500

Sabuni sita za kipande

Kalamu nne za rangi

Penseli moja

Rangi ya viatu ya gramu 40

Tahakiki

Maandishi ya kuchambua maandishi ya fasihi.

USASA WAKUTANA NA UKALE

Anwani: Kitumbua Kimeingia Mchanga

Mwandishi: Said A. Mohamed

Mchapishaji: Oxford University Press

Mhakiki: Amina Fuzo

Maudhui

Meme

Barua ambazo huhusisha matumizi ya ya vifaa vya umeme kama talakilishi, kiepesi/nukulishi/faksi au simu ya mkonono/tamba/rukono.

Barua za Mdahilisi/Pepe

Ambazo hutumwa kwa tarakilishi kwa njia ya mtandao.

Ijumaa Machi 30, 2007 saa 08:09:19

Kutoka: aisha@yahoo.com

Kwa: [ahmed@african online.ke](mailto:ahmed@africanonline.ke)

Nakala kwa: amina@mwananchi.com

MINT/KUH:

Barua ya kawaida

Hitimisho: Aisha Kizito Makwere

Memo

Taarifa fupi ambayo huandikwa ofisini kuhusu mambo ya ndani kutoa maelekezo, maelezo au kukumbusha kuhusu jambo fulani. Ujumbe huwa mfupi na huhusu suala moja tu.

SHULE YA UPILI YA GATWE

Anwani

MEMO

REJ: km/01/06

KUTOKA: Mwalimu Mkuu

KWA: wafanyakazi wote

MADA: likizo fupi

TAREHE: 28/2/2011

Ujumbe

Sahihi

Jina

Cheo (mwalimu mkuu)

Taarifa

Kuarifu kuhusu habari mpya

UCHOCHEZI

Hitimisho

Mariiga Mununga

Mwanahabari

Wasifu

Maelezo ya mtu kuhusu mtu mwengine tangu kuzaliwa mpaka alipo au kufa kwake.

WASUFU WA NDUGU YANGU JUMA

Tawasifu

Maelezo ya mtu kujihusu

TAWASIFU YANGU

Vidokezo

Jina lake/lako

Jinsia

Anakotoka

Umri

Kuzaliwa

Maumbile

Elimu

Kazi

Hadhi ya ndoa

Lugha
Lakabu na sababu
Umaarufu
Uraibu

Wasifutaala/Wasifu Kazi

Maelezo rasmi kuhusu mtu binafsi ambayo huambatanishwa na barua ya kuomba kazi.

WASIFUTAALA WANGU

MAELEZO BINAFSI

Jina	: Farida Almasi Juma
Tarehe ya Kuzaliwa	: 7-6-1980
Umri	: miaka 22
Mahali pa kuzaliwa	: Voi
Jinsia	: mwanamke
Hadhi ya ndoa	: Nimeolewa/kapera
Nambari ya kitambulisho	: 12345678
Uraia	: Mkenya
Lugha	: Kiswahili, Kingereza, Kikuyu
Anwani ya kudumu	: S.L.P. 1600, Voi
Barua pepe	: Farial@yahoo.com
Simu tampa	: 9876543210

ELIMU

Chuo Kikuu cha Maseno (Shahada ya Uhasibu)
Shule ya upili ya Shimoni (Shahada ya KCSE)
1978-1987 Shule ya Msingi ya Umazi (shahada ya KCPE)

TAJRIBA

Mpaka sasa Mhasibu katika shule chekechea ya Mtakatifu Yohana

HABARI ZA ZIADA

URAIBU

Kusoma vitabu vya sarufi na fasihi
Kutembelea wajane, mayatima na wagonjwa
Kuandika mashairi

AZIMIO LANGU

Kupaa kitaaluma kwa kuendeleza masomo yangu hadi kiwango cha uzamifu
Kuwa mhasibu bora zaidi nchini kwa matendo na kuwapa wananchi huduma za kufaa

WAREJELEWA

Profesa Hassan Muoso,
Chuo Kikuu Kenyatta,
S.L.P.43844,
Nairobi.

Maimuna Njavu Mukota,
Shule ya Upili ya Alliance,
S.L.P. 1234,
Nairobi.

Kumbukumbu

Maelezo kuhusu yaliyojadiliwa na kuafikiwa katika mkutano.

Muundo

Kichwa (kumbukumbu za mkutano wa kamati/jopo gani, uliofanyika wapi, tarehe gani, saa ngapi hadi gani na majira)

Waliohudhuria (mwenyekiti, katibu, mweka hazina, wanakamati)

Waliotuma udhuru kwa kutohudhuria

Waliokosa kutuma udhuru wa kutohudhuria
waalikwa

Ajenda

Kufunguliwa kwa mkutano (KUMB 3/2OO9)

Kufunguliwa kwa mkutano, mwenyekiti kuwakaribisha na kuwashukuru waliohudhuria
na kumwomba ... aongoze kwa maombi.

Kusoma na kudhibitisha kumbukumbu za mkutano uliotangulia

Kusomwa na katibu, aliyependekeza na aliyedhibitisha.

Masuala yaliyotokana na kumbukumbu hizo

(a) KUMB 8/2008 ununuzi wa miti

Shughuli nyinginezo

Kufunga mkutano (KUMB 7/2009)

Mkutano uliisha saa ngapi, maombi yaliongozwa na nani, na mwingine ukapangwa kuwa
wa siku gani.

Maneo kama walikubaliana, walifikiana, alipendekezwa, ilisemekana, waliambiwa,
ilionelewa ni bora, walishauriwa, ilidaiwa, aliomba, n.k.

THIBITISHO

KATIBU	TAREHE.....	SAHIHI
MWENYEKITI	TAREHE	SAHIHI

Ripoti

Maelezo kuhusu mtu, kitu au tukio

Ripoti ya Kawaida

Swali huanzia kwa Wewe kama katibu wa chama...!

Muundo

Kichwa (ripoti ya kamati/jopo gani)

Utangulizi (maelezo mafupi ya jumla kuhusu chama)

Shughuli za chama (i, ii, iii)

Hitimisho (matumaini, mwito kwa wengine wajunge, wajitahidi)

Ripoti imeandikwa na (jina, cheo/katibu, sahihi, tarehe)

Ripoti Maalum

Kichwa (ripoti ya jopo la kutathmini usalama barabarani)

Utangulizi/Hadidu za rejea (ripoti ilihitajika na kamati gani, uchunguzi ulifanywa
kubainisha nini, matokeo kuelezewa chini pamoja na mapendekezo kutolewa)

Jopo (majina na vyeo vya wanajopo waliohusika)

Utaratibu/ hatua za utafiti (wanakamati walifanya nini (kamati iliwaaji...ilifanya
ukagazi wa magari, iliwapa baadhi ya wasafiri hojaji wakajaza, ilipiga picha za video,
mashauriano)

Matokeo (kamati iligundua kuwa: (a)

Mapendekezo (suluhisho la shida)

Hitimisho (ripoti imeandikwa na, sahihi, jina, cheo/katibu, tarehe 21 Machi 2011.

3. UTUNGAJI WA/INSHA ZA KISANII

michezo ya kuigiza

hadithi fupi
mashairi
mafumbo
vitanza ndimi

USHAIRI

Istilahi za Kishairi

arudhi

sheria za jadi zzinazofuatwa na watanzi wa mashairi:

kugawa shairi katika beti
beti kugawika katika mishororo inayolingana kiidadi
mishororo kugawika katika vipande
mishororo kuwa na mizani zinazolingana kiidadi (urari wa mizani)
kuwa na vina vya kati na vya mwisho vinavyotamkika kwa namna sawa (urari wa vina)

mtoshelezo wa beti au beti kutoa wazo kamili

bahari

aina tofauti tofauti za mashairi k.m. ukara

ubeti/beti

kifungu katika shairi kinachojitosheleza kimaaa
mshororo

mstari katika ubeti

mwanzo

mshororo katika ubeti

mloto

mshororo wa pili katika ubeti

mleo

mshororo wa tatu katika ubeti

kimalizio

mshororo wa mwisho ambao haurudiwi katika kila ubeti

kibwagizo/mkarara/kipokeo/kiitikio

mshororo wa mwisho ambao hurudiwarudiwa katika kila ubeti na hubeba maudhui au
kiini cha shairi.

kipande/mgao

sehemu katika mshororo ambayo huonyeshwa na koma na huwa na kina
ukwapi

kipande cha kwanza katika mshororo

utao

kipande cha pili katika mshororo

mwandamizi

kipande cha tatu katika mshororo

mizani

silabi zinazotamkika katika mishororo

urari wa mizani

kuwepo kwa idadi sawa ya mizani katika mishororo

kina/vina

silabi zinazotamkika kwa namna sawa zinazopatikana katikati na mwishoni mwa
sentensi.

urari wa vina/vue

kuwepo kwa silabi zinazotamkika kwa namna sawa

Aina za Mashairi

mashairi la arudhi/ushairi wa kijadi

Ambayo huzingatia sheria za jadi za utunzi wa mashairi.

mashairi huru

Ambayo hayazingatii sheria za jadi za utunzi wa mashairi.

Mashairi ya Arudhi

Aina

tathmina (mshororo mmoja katika kila ubeti)

tathnia (miwili)

tathlitha (mitatu)

tarbia (minne)

takhmisa (mitano)

tasdisa (sita)

ushuri (kumi)

Bahari

mtiririko (mfanano wa vina vya kati na vya mwisho katika shairi zima)

ukara (vina vya mwisho kufanana na vya kati kutofautiana)

ukaraguni (vina vya kati na vya mwisho kutofautiana katika shairi zima)

kikwamba (mshororo kuanza kwa neno fulani katika shairi zima)

pindu (neno au maneno mawili ya mwisho ya kila mshororo kutumiwa kuanzia
mshororo unaofuata) k.m. kicha changu wachezea. Wachezea kichwa changu.

Tenzi/tendi (mgao mmoja, kina kimoja)

Mathnawi (migao miwili, vina viwili)

Ukawafi (migao mitatu, tumbuizo 8,8,8)

Ngonjera (majibizano)

Malumbano (kujinaki/kuonyesha uwiji akimduunisha mshairi mpinzani ili kutaniana)

Msuko (mshororo wa mwisho mfupi kuliko inayotangulia)

Sakarani (mchanganyiko wa bahari)

Dura mandhuma (kauli/swali katika ukwapi na mjalizo/jibu katika utao k.m. shida
zikishinda, hazishindiki. Unalolipenda, halipendeki. Unapopaenda, hapaendeki)

Gungu (mizani 12, kina kimoja cha mwisho)

Upeso (mshororo inayozidiana ki mizani)

Kikai (mizani 12, 4:8 au 8:4, hakuna ulinganifu wa mizani katika ukwapi na utao)

Zivindo (hutoa maana tofauti za neno k.m.)

Sumbila (kila ubeti una kimalizio tofauti na beti nyingine)

Muundo/Umbo/Sura ya Nje

Kutaja idadi ya beti

Mishororo mingapi katika kila ubeti

Vipande vingapi katika kila mshororo-aina

M pangilio wa mizani na jumla k.m. ukwapi 8, utao 8, jumla 16.

8 8

8 8

8 8

8 8

M pangilio wa vina au kufanana, kutofanana katika shairi zima au vina vya mwisho
kufanana na vya kati kutofautiana-bahari

na ma

na ma

na ma

ka ba

Vina na Mizani

8a 8b
8a 8b
8a 8b
8c 8b

Kibwagizo(linacho au halina. Kinakili kama kipo)

Majibizano (ngonjera)
Malumbano (majinaki)

Uhuru/Idhini za Kishairi

kibali mshairi alichonacho kukiuka sheria fulani.

Inkisari (kufupisha ili kuwe na urari wa mizani na vina. Aghalabu huonyeshwa kwa matumizi ya ritifaa k.m. sikate-usikate)

Mazda/mazida (kurefusha neno ili kuwa na urari wa mizani na vina)

Tabdila (kubadilisha tahajia ya neno bila kuzidisha au kupunguza mizani k.m. siachi-siati)

Utohozi

Kuboronga/kufinyanga sarufi (kubadili mpangilio wa maneno katika sentensi k.m. upesi jielimishe)

Kiswahili cha kikale/ujadi (mtima, ngeu, insi, mja)

Lahaja k.m. ficha-fita

Matumizi ya ritifaa

Lugha ya Nathari

lugha ya kawaida na kimtiririko

Kutotumia koma au vipande

Kutumia maumbo ya kawaida ya maneno

Ubeti kutengewa aya moja

Kuondoa uhuru na kusanifisha lahaja na kikale

matumizi ya lugha/fani

matumizi ya maneno (kama yalivyotumiwa)

ujumbe

maudhui

dhamira

kusimanga, kusuta, kudharau, kusifu, kufunza, n.k.

Mashairi Huru**Sifa/Mbinu**

urudiaji

wa neno (takriri neno)

wa kifungu (usambamba)

Umuhimu

kusisitiza ujumbe

cutia ridhimu/mapigo fulani katika usomaji

mishata

mishtari ambayo haikamiliki. Mistari toshelezi ni mistari iliyokamilika.

sehemu za beti kuingizwa ndani

Umuhimu

ili kusisitiza

kuzifanya zionekane wazi

Ulinganishaji wa Shairi la Arudhi na Shairi Huru**Kufananisha**

yote mawili ni sanaa ya ushairi

mishororo kupangwa katika beti
yametumia mbinu za lugha za namna moja
alamu za kuakifisha zinazofanana
kufanana kimuundo
uhuru wa kishairi

Kutofautisha

moja ni la arudhi jingine ni huru
mishata
sehemu za beti kuingizwa ndani
kuwa au kutokuwa na urari wa mizani
kuwa au kutokuwa na urari wa vina
tofauti kimaudhui
idadi ya beti
idadi ya mishororo katika beti
vipande
kutumia alamu za uakifishi tofauti
uhuru wa kishairi

MASUALA IBUKA

Magonjwa

Aina

malaria
mafua
macho
ngozi
meno
kifua kikuu
homa ya mapafu
kifaduro
zinaa (kaswede/syphilis)
kipindupindu
homa ya matumbo
homa ya mapafu
shinikizo la damu
ugonjwa wa moyo
matumbwitumbwi/machapwi
saratan
utapia mlo
ukambi/surua
tetewanga
homa
malale

Jinsi ya Kujikinga na Magonjwa

Kula chakula chenye virutubisho vyote na madini
Kutotumia chumvi, sukari au mafuta mengi
Kufanya mazoezi
Kupimwa mara kwa mara
Kupika vyakula vizuri
Kunawa mikono na macho
Kuchemsha maji au kuyatia dawa kabla ya kuyanywa

Kutozini au kutumia kinga
Chanjo kwa watoto
Kutochangia vifaa kama vitana na nyembe na mavazi ili kujikinga na magonjwa ya ngozi.
Kulala ndani ya neti iliyotiwa dawa
Kufyeka nyasi karibu na nyumba na kutupa mikebe iliyio na maji
Kuweka dawa kwenye vidimbwi ili kuua mbu
Kutotumia vileo kama vile pombe na sigara
Kuzuia kunyeshewa na mvua na kucaa mavazi mazito wakati wa baridi au usiku
Kukohoa au kupiga chafya mtu akiwa ameziba pua na midomo na kutotema kikohozi
ovyo
Kutubu dhambi, kujua Mungu na kuomba kwa afya ya kiroho

Ukimwi

Ugonjwa unaosababishwa na virusi vya HIV unaofanya mwili kupungukiwa na kinga
dhidi magonjwa.

Njia za Maambukizi

Uzinzi, ubakaji au ulawiti
Tohara ambapo ngariga anatumia kisu kimoja kwa watahiriwa wote
Kuchangia vifaa vyenye ncha kali k.v. nyembe, vinyoleo n.k.
Utumiaji wa sindano moja na vifaa vya upasuati ambavyo havijatiwa dawa au kutokoswa
ili kuua viini
Wanawake kuambukiza watoto wakijifungua
Kuongezewa damu ambayo haijapimwa au haijapimwa vizuri.
Utumiaji wa dawa za kulevya kwa kujidunga kwa sindano moja
Ulevi kumfanya mtu kupotewa na utambuzi kisha kufanya ngono na mtu
aliyeambukizwa.
Kubusu mtu aliye na virusi ukiwa na vidonda kinywani
Wakati wa ajali watu walio na viini wanapojeruhiwa na kutokwa na damu na inafikia
majeraha katika miili ya wasio na hivyo viini

Dalili

Kukohoa kwa muda mrefu
Kuendesha kwa muda mrefu
Kupoteza hamu ya kula
Kukonda au kupoteza uzani wa zaidi ya kilo 10 kwa muda mfupi
Mwili kudhoofika/unyonge
Kunyonyoka nywele
Jipu lmwilini
Mwasho mkali katika ngozi
Vidonda kinywani na kooni
Homa na kutokwa na jasho jingi usiku
Magonjwa ya kifua kikuu na homa ya mapafu
Saratani ya ngozi
Kuvimba shingoni
Utaahira wa akili k.v. kusahau na kutokumbuka mambo

Madhara

Jamaa kuathirika kisaikolojia wakiona mtu wao akiteseka na ugonjwa
Vifo kwa kuzidiwa na ugonjwa
Huzuni baada ya mgonjwa kuaga dunia
Watoto kuachwa wakiwa mayatima baada ya wazazi kufa
Gharama kubwa ya kugharamia matibabu
Unyanyapaa/kutengwa/kubaguliwa

Ndoa kuvunjika kutokana na lawama
Ubakaji wa watoto wa kike ili kujitakasa
Kuathiri uchumi wa nchi pesa nyngi zinapotumiwa kununulia dawa za kupunguza makali
hata za kifua kikuu
Serikali kupoteza wataalamu iliyoghamramia elimu yao kulazimika kuajiri wataalamu
kutoka nje kwa gharama ya juu sana

Jinsi ya Kujikinga

Kutofanya zinaa kabla na nje ya ndoa
Walioambukizwa kutumia dawa za kupunguza makali (A.R.Vs)
Aliyebakwa kupewa dawa za A.R.V kabla ya saa 72
Kuwapa mama waja mzito wenye virusi dawa kabla ya kujifungua kukinga mtoto
Ngariba kutotumia kisu kimoja kwa watahiriwa wote
Kutumia sindano mpya hospitalini na matumizi ya dawa za kulevya
Kupima damu vizuri kabla ya kuwaongezea wagonjwa
Kupimwa kabla ya ndoa na mara kwa mara ili kujua hali ili kujikinga dhidi ya
maambukizi au kujitunza kama mtu ameambukizwa
Kutumia mipira
Walioambukizwa kutofanya mapenzi bila kinga ili wasipate virusi aina tofauti na sugu au
magonjwa mengine ya zinaa
Kula chakula vinavyofaa na kufanya mazoezi
Kupata matibabu wakati ufaao mtu anapougua magonjwa mengine
Kumjua Mungu ili kumwamini na kumtumainia ili kuondoa uoga na mahangaiko na
hivyo kumwezeha mtu kuishi siku zaidi

Unyanyasaji/Udunishaji wa Wanawake na Utamaduni/Taasubi ya

Kiume

Kutorithi mali
Wanawake wajane kunyang'anywa mali na kufukuzwa
Ndoa za wake wengi (uke wenza)
Kupata watoto wengi
Kurithi wanawake
Kupashwa tohara
Kutawishwa au kunyimwa uhuru wa kutoka
Kutoelimishwa eti kwa akiolewa hatafaidi familia, atapanda wanaume vichwa au atakuwa
malaya
Ndoa za mapema/lazima zinazosababisha kukatiza elimu yake (mahari haiwezi
kurudishwa)
Kulazimishwa kuolewa na mtu asiyempenda
Kunyimwa haki ya kusema
Kupigwa na kutusiwa
kubakwa
Kutalikiwa
Wanaume kutokuwa waminifu kwao hata kuwanyima mahitaji na kuwapa mahawara zao
Wanaume kupuuza majukumu ya kukimu familia
Ubadhirifu wa wanaume na hali wake zao ndio walifanya kazi za kupatia hizo pesa
Kubughudhiwa
Kulaumiwa mtoto akikosekana hata mke mwингine kuolewa
Mahali pa mwanamke kuwa nyumbani au haruhuswi kufanya kazi ofisini au kuongoza
Kulazimishwa kuvala mavazi aina fulani na kukatazwa kuvala aina mengine
Kufanyishwa kazi za nyumbani kama mtumwa
Kudhibitiwa na wanaume zao kwa sababu ya vivu.

Kunyimwa ajira kwa vile akipata mimba atajikokota kazini na atahitaji likizo baada ya kujifungua.

Ajira ya mtoto wa kike ambapo anafanyishwa kazi ya sulubu na kupewa mshahara duni

Suluhisha

Hatua kali za kisheria kwa wanaowapiga, wanaowabaka na wanaotekeleza mila ya tohara na ndoa za mapema

Kufanya kampeni dhidi ya mila zinazochangia udunishaji wa wanawake

Kuwashauri watoto wa kike badala ya kuwapasha tohara

Kuanzisha makao ya watoto wa kike wanaotishiwa na mila mbaya

Kumwelimisha mwanamke kuhusu haki zake

Kuhimiza wanawake kupigania haki zao

Serikali kutenga pesa za kuelimisha watoto wa kike ili kuwapa uwezo wa kiuchumi kwani wengi hunyanyaswa kutokana na umaskini na ujinga.

Mashirika ya kutetea haki za wanawake kama FIDA na Maendeleo ya Wanawake.

Hazina ya kutoa mikopo kwa makundi ya wanawake k.v. K.W.F.T

Kuwapa wanawake nafasi sawa za ajira na katika uongozi.

Kupunguza alama ambazo wasichana wanazopaswa kufikisha ili kuijunga na vyuo vya elimu ya juu.

Kubuni sheria za kuwawezesha kumiliki mali

Jinsi Wanaume Wanavyodhulumiwa

Kupigwa

Kuchomwa kwa maji moto

Kukatwa sehemu nyeti

Wanawake kutokuwa waminifu kwao

Kutusiwa

Kutofuliwa nguo

Kunyimwa chakula

Kunyimwa unyumba kama njia ya kulipiza kisasi au kumwadhibu

Kufanyishwa kazi fulani k.v. kufulishwa nguo na kupikishwa mke akiwepo hata mbele ya wageni

Kuzomewa/ kugombezwa

Kunyimwa pesa kama hana ajira

Ufisadi

Uovu, ubaya au uharibivu.

Aina

Wanafunzi kudanganya katika mtihani

Kufanyiwa mtihani na watu wa nje

Kutoza mwanafunzi wa kidato cha kwanza pesa au chakula kama nyama ili kuwalinda.

Kujipakulia chakula kingi.

Waalimu wakuu kuitisha hongo ili kuruhusu wanafunzi wajunge na shule zao

Kupita wengine katika foleni wanapokwenda kupata chakula au chai hata benki

Kurudishiwa bakaa/chenji nyingi dukani na kutoirejesha kwa muuza duka.

Kuokota pesa njiani na kutoulizia ni za nani

Kughushi stakabadhi za mtihani, hati za umiliki shamba

Kunakili kanda za muziki za wengine na kuziuza

Waajiri kuajiri watu wa familia zao au makabila yao

Daktari kuitisha hongo ili amhudumie mgonjwa

Polisi kuitisha hongo ili aruhusu magari ya huduma kwa umma yasiyofaa kupita

Kutohoa maziwa au kuyaongezea maji ili yawe mengi

Wenye maduka kuuza bidhaa kwa bei ghali

Kuuza bidhaa kama sukari, nyama, nafaka, gesi na mafuta ya petroli ambazo hazijatimiza uzani unaotakikana
Madereva wanaoendea mafuta ya petroli kuuza kiwango fulani cha hayo mafuta na kuongezea ya taa au diseli
Kuuzia watu dawa bandia zisizotibu magonjwa
Ulanguzi wa dawa za kulevyta
Kuiba pesa kwa kutumia risiti bandia au kufuruisha bei za bidhaa ili pesa zilizo juu wahusika wagawane
Kutoa ushahidi wa uongo
Kunyang'anya wajane na yatima mali zao
Uporaji wa mali ya umma k.v. nyanja za kuchezea watoto na misitu
Hakimu kuchukua hongo aididimiza kesi
Madaktari kutoza wawele ada ya juu hata kuwfanyia upassuaji wasiouuhitaji ili wapate pesa.
Wafanyakazi wa halmashauri za miji kujificha wanapomwona mtu akiegesha gari ili wadai anakwepa kulipa ada ya uegeshaji ili wahongwe au walikokote gari wapate pesa zaidi.

Sababu Ya Watu Kuushiriki Ufisadi

Tamaa ya kutajirika
Kutofahamu madhara/matokeo yake
Kukosa njia za kukimu mahitaji
Mishahara au mapato duni yasiyomwezesha mtu kukimu mahitaji yake au ya familia
Kutotosheka kwa kile mtu alichonacho
Hofu ya kupata hasara au kukosa ajira
Kutomjua mungu hivyo hawana imani
Kuzugwa au kutekwa nyara kimawazo na kuwa mtumwa na shetani
Wengine hulichukulia kama jambo la kawaida tu au hali ya maisha
Imani kuwa siku hizi mtu hawezi kupata chochote bila kutoa hongo

Madhara

Vifo kutokana na aajali barabarani au kutotibiwa bila hongo
Majeruhi wa ajali za ajalini wengine hulemaa wasiweze kujifanyia kazi zao
Kufutiliwa kwa matokeo ya mtihani
Kufukuzwa shulenii au chuoni
Umaskini kutokana na utoaji hongo ya pesa nyingi kisha kutopata kazi na ununuzi wa bidhaa kwa bei ghali
Kushuka kwa viwango vya elimu wasiohitimu ipasavyo wanaporuhusiwa kuijunga na shule ama vyuo fulani
Kushuka kwa viwango vya huduma kwa umma kutokana na kuajiriwa kwa watu ambaa hawajahitimiz vizuri.
Afisi za serikali kuchomwa wafisadi wakijaribu kusitiri ushahidi wa ufisadi
Nchi kurudishwa nyuma kiuchumi na kimaendeleo kutokana na pesa za miradi au ambazo zingewekezwa katika vitega uchumi kuporwa
Kupoteza ajira baada ya kufutwa kazi kutokana na ufisadi
Familia kuteseka baada ya kupoteza ajira
Kufungwa jela kwa wanaopatikana na kosa la ufisadi
Uharibifu wa mazingira na madhara yanayoendana nao kutokana na ufyekaji wa misitu
Kudidimiza haki pale kesi inakatwa vibaya kutokana na hongo hata asiye na makosa aweza kufungwa
Viongozi wafisadi katika mashirika na asasi kupoteza nyadhfa

Suluhisho/Njia za Kuukabili Ufisadi

Hatua kali kisheria kwa wafisadi
Kulipa wafanyakazi mishahara mizuri
Kuelimisha kuhusu madhara ya usisadi
Kufuta kazi wafisadi
Kunyang'anywa pesa au mali walizopata kifisadi
Watu kutangaza mali zao k.v. kwa kujaza fomu kudhihirisha hayo
Shirika la kukagua vipimo na ubora wa bidhaa
Majina ya wafisadi kutangazwa hadharani
Ukaguzi wa hesabu za matumizi ya pesa katika asasi za serikali
Shirika la kupambana na ujisadi
Kufumania wafisadi
Kupiga picha kwa kamera ya video wafisadi k.v. polisi wakichukua hongo
Kujifunza kutosheka kwa kile mtu alichonacho na kuishi maisha ya kiwango chake.
Kuarifu polisi au shirika la mkupambana na ujisadi kuhusu visa vya ujisadi
Kumjua na kumcha Mungu

Dawa za Kulevyia/Mihandarati

Dawa ambazo huathiri utendakazi wa mwili.

Sababu za Kutumiwa

Masurufu au kuwapa vijana pesa nyingi za matumizi
Kujipa burudani
Shinikizo la rika kwa vijana
Ukosefu wa ushauri/kutojua madhara
Matangazo ya biashara
Shida k.v. ukosefu wa ajira na mahitaji ya kimsingi
Marafiki wabaya
Kukaa katika mazingira zinamotumiwa
Malezi
Kuvunjika kwa ndoa
upweke
Kujitoa haya k.m. makahaba
Shida kazini
Kudanganywa zina manufaa k.m. kumpa mtu nguvu ya kufanya kazi au kuerevusha
Kujipa hisia za kuwa huru na ujitambuaji

Madhara

Magonjwa k.v. saratani na ya zinaa
Vifo kutokana na ajali, magonjwa au dawa zenyewe
Kuiba ili kupata pesa za kununulia dawa za
Ubakaji
Hufilisi watu kwa kutumia pesa nyingi hata kuuza au kuzikodisha mali zao ili
kuzigharamia
Jamaa kuathirika kisaikolojia wanapoona mwenzao akiKushindwa kuendelea na masomo.
Visa vya ubakaji.
Kupotoka kimaadili k.m. kuwa mwenye matusi, kupiga wengine, kuwa mgomvi hata
mzinifu.
Kuwa mchafu kama fungo k.m. kutooga, kutofua nguo, kutochanua nywele n.k.
Kuhisi mambo yasiyokuwepo (hallucination).
Wengine kushindwa kuolewa na kutoweza kupata watoto k.m. watumiaji wa miraa.
Kuvunjika kwa ndoa kutokana na kupiga mke, kutumia pesa vibaya.
Kufutwa kazi k.m. kutokana na ulevi.
Wazimu

Uhalifu

Jamaa ya mtumizi kuteseka ikimwona mwenzao akiangamia kutokana na kuzitegemea
dawa za kulevya

Mhusika huathirika kimwili na kisaikolojia

Huathiri ukuaji wa mwili na akili

Wazimu

Huathiri uwezo wa kufikiri kwa kuua seli za ubongo

Hufanya mtu kupotoka kimaadili k.m. upyaro, vita, uchoyo, uzinifu

Kuvunjika kwa ndoa

Kufukuzwa shuleni

Kufungwa jela

Kuzaa watoto ambaao hawajatimiza uzani wa wastani

Kufa kwa neva na viungo kukatwa

Suluhisho

Kuelimisha watu kuhusu madhara ya dawa za kulevya

Watu kumjua Mungu

Matibabu ya kurekebisha watumwa wazo

Kujitenga na marafiki wabaya

Kutoingia katika mandhari zinamotumiwa

Maelekezo kuhusu dawa za matibabu kufuatwa ipasavyo

Kutotumia dawa za matibabu kwa matumizi mengine yasiyo ya kutibu

Ukaguzi wa wageni na mizigo katika viwanja vya ndege

Hatua za kisheria kwa walangazi, wauzaji na watumiaji

Kuongeza nafasi za ajira

Kukomesha matangazo ya biashara ya dawa hizo

Kuandika matahadharisho katika chupa na pakiti za vileo

Uhalifu/Utovu wa Usalama

Chanzo

Umaskini kusababisha wizi na uisadi

Dawa za kulevya kusababisha wizi au kubaka

Marafiki wabaya

Malezi mabaya

Malezi mabaya k.m. mtoto akiiba na kupelekea wazazi, wazazi hawamuulizi alikotoa vitu hivyo.

Tamaa ya mali kufanya watu kuiba, kushiriki ufisadi, n.k.

Hasira au kushindwa kujidhibiti kusababisha kumpiga na kumuumiza mtu hata kumuua

Tamaa kubwa au uchu kusababisha ubakaji.

Chuki na wivu huweza kusababisha mauaji

Suluhisho

Hatua kali za kisheria

Kuongeza askari kwani idadi yao ni dogo ikilinganishwa na raia

Kuunda vikundi vya kujilinda

Vituo vya polisi kuongezwa

Vitu vya thamani kuwekwa mahali salama k.m. benki

Kutotembea nyakati za usiku

Kutoendea mahali kusikofaa k.v. vichochoroni

Kuweka ua na lango

Mavazi yanayofaa kuzuia ubakaji

Kutoa mafunzo ya kujikinga

Nambari za simu za dharura za kuripotia uhalifu

Kumjua Mungu
Kuongeza nafasi za ajira

Haki za Binadamu

Kuishi
Kuingiliana/kutangamana
Uhuru na usawa
Elimu
Makazi
Afya
Kiwango cha kurithisha cha maisha
Chakula
Kuabudu
Ajira ya watoto
Kufanya kazi
Kumiliki mali
Kutunzwa uzeeni/ hifadhi ya jamii/wasio na uwezo
Kupiga kura
Kutobaguliwa
Kutoteswa kuminya habari
Uhuru wa kuongea/usemi
Kutembea na kuishi popote
Kesi kuendeshwa kwa haki
Kujitetea
Kuoau kuolewa na unayemtaka
Utulivu k.m. mtoto au mke asipigwe amakuteswa
Huduma za matibabu
Jina na utaifa wakati wa kuzaliwa
Mtoto mlemavu apewe huduma maalum
Alindwe kutokana na mateso, kazi ya sulubu na kuhusishwa vitani
Alindwe dhidi ya mila na tamaduni zisizofaa
Haki ya kupata burudani
Haki ya faragha/ kuhifadhi siri zake
Asiajiriwe
asiteswe

Jinsi ya kuwalinda na kuwatunza watoto

Sheria kubuniwa za kuwalinda
Hatua kali kisheria kwa wanaodhulumu watoto
Shirika la kupigania haki za watoto
Makao ya watoto wanaokimbia wa dhuluma
Hazina ya wizara na maeneo bunge ya kufadhili watoto maskini (bursary)
Watoto kuelimishwa kuhusu haki zao
Kuelimisha wananchi kuhusu umuhimu wa kulinda mtoto
Elimu ya bure ili watoto maskini wafaidi
Shule maalum kwa watoto walemauv
Wananchi kuchanga kusaidia watoto maskini
Makanisa kusaidia watoto yatima
Shule kuwapa watoto maskini ufadhili

Mazingira

Hali au mambo yanayomzunguka kiumbe katika sehemu anakoishi.

Jinsi Yanavyoharibiwa

Kufyeka misitu ili kupata mahali pa makazi ama kulima
Kufuga mifugo kupita kiasi
Kutupa taka ovyoovyo
Moshi kutoka katika magari na viwanda huchafua hewa
Dawa na mbolea za kemikali za kilimo huchafua udongo na maji.
Migodi kuacha mashimo ardhini ambayo hujaa maji na kuwa hatari kwa binadamu na
kizalio cha mbu.
Kelele za vyombo vya mziki, viwanda, honi za magari na ndege
mafuriko kuchanganya choo pamoja na maji safi
Taka kutoka nyumbani na viwandani kuelekezwa mitoni.

Madhara

Ongezeko la joto duniani
Mvua za gharika
Uhaba wa mvua
Ukame na njaa
Uhaba wa maji
Kufa kwa wanyama wa majini kama samaki
Magonjwa na vifo kutokana na kuathiriwa na maji machafu
Magonjwa ya mapafu kutokana na hewa chafu

Suluhihisho

Kupanda miti kusiko na miti na kule misitu imefyekwa
Elimu kuhusu madhara ya kuharibu mazingira na jinsi ya kuyatunza Uhaba wa maji.
Kukagua viwabda na hatua za kisheria kama vinavyoachilia taka katika mazingira
Kutumia samadi badala ya mbolea za kemikali na dawa za kiasili kuua wadudu katika
mimba na mifugo
Kutaifisha misitu
Askari wa kulinda misitu
Kutumia kawi mbadala na ambazo hazichafui mazingira k.v. kutokana na maji na juu
Mashimo na mapipa ya kutupa taka
Kuweka mifugo kulingana na eneo la malisho
Kutolima kando ya mito
Kutia choo cha binadamu dawa kabla ya kukiachilia mitoni
Kutumia magari ya umma
Kutumia taka kama malighafi na kutumia vile vitu vyaweza kutumika tena

Usalama Barabarani

Vyanzo vya ajali

Madereva kutohitimu vizuri
Magari mabovu
Kutotii sheria za barabarani
Njia mbovu
Kubeba abiria na mizigo kupita kiasi
Kuendesha magari kwa kasi
Waabudu shetani kusababisha magari kupoteza mwelekeo
Kupita magari mengine bila uangalifu
Ulevi
Wenda miguu kutokuwa waangalifu wanapovuka barabara
Kutodhibiti usukani vizuri
Uchovu kusababisha usingizi
Dawa za matibabu

Abiria kutolalamika au hata kumwambia dereva aendeshe kwa kasi wafike haraka
Kuchanganyikiwa

Suluhisho

Hatua za kisheria kwa wakiukaji kanuni za barabarani
Kuondoa polisi wafisadi barabarani
Kukarabati barabara
Ukaguzi wa magari ili kuhakikisha yafaa kuwa barabarani
Kufunza madereva upya
Mikanda au mishipi ya kujifunga kuzuia kujeruhiva vibaya na vifo ajali ikitokea
Kuweka vidhibiti mwendo
Vifaa nya kutambulia madereva walevi na kasi ya magari
Uangalifu wakati wa kupita magari mengine
Kuwa mwangalifu wakati wa kuvuka barabara

Sayansi na Teknolojia

Uvumbuzi wa umeme unaotumiwa kuangazia na kuendesha vyombo vingi
Matibabu kuwezesha watu kuishi kwa muda mrefu k.m. dawa, chanjo, upasuaji,
upachikwaji viungo, miale ya kutibu saratani, n.k.
Kurahisisha na kuharakisha usafiri k.m. magari, pikipiki, ndege, k.m.
Kurahisisha na kuharakisha mawasiliano kunakosaidia wakati wa dharura k.m. rununu,
mtandao, nukulishi, n.k.
Upashaji wa habari kuwezesha kupata habari kutoka kote duniani k.m. satalaiti, mtandao,
redio, runinga, n.k.
Utengenezaji bidhaa viwandani kuharakishwa kutokana na mitambo inazoendesha na
tarakilishi
Mimea na mifugo wanaokomaa haraka na walio na mazao mengi
Roketi inayowezesha kwenda katika mwezi na sayari nyingine
Silaha kama bunduki za kupambana na maadui na wahalifu
Burudani bora k.m. sidi, video, mtandao, n.k.

Madhara

Uavyaji mimba
Mauaji ya huruma
Tishio la dunia kuangamia kutokana na silaha za nuklia na viini vinavyotengezzewa
maabarani
Uhalifu kuongezeka kutokana na wingi wa bunduki, simu na mtandao
Vyakula kutokana na mimea ina mifugo iliyokuzwa kisayanzi kudhuru afya
Wizi wa viungo nya mwili hata kuhasiwa bila hiari
Ajali za barabarani na za ndege zinazoua watu wengi
Upotoshaji kimaadili kama vile filamu chafu katika mitando na sidi
Kutumia vijusi kutengenezea viungo
Ongezeko la joto duniani kutokana na uchafuzi wa hewa
Ugaidi kutokana unaotekelezwa kwa mabomu

Simu za Rununu

Faida

Kurahisha na kuharakisha mawasiliano
Kupunguza gharama za usafiri
Mtandao huelimisha na hufahamisha habari
Kutuma pesa
Kuweka pesa/akiba
Burudani k.m. nyimbo, michezo
Kupiga nduru uhalifu unapotokeo

Ajira kwa wauzaji na watengenezaji
Ushuru kwa serikali
Shajara, kalenda, kamera, kikokotozi

Madhara

Burudani kusababisha ajizi
Uhalifu
Gharama kubwa hasa kuweka chaji na malipo kabla ya kutumia kuongea au mtandao
Mtandao kupotosha kimaadili
Hutoa miale ambayo yaweza kusababisha saratani
Kudanganya katika mitihani
Kufungwa jela kutohana na arafa za vitisho na matusi

Runinga/magazeti

Burudani
Habari
Ajira kwa wanahabari na watangazaji
Matangazo ya biashara
Kufunza maadili k.m. michezo ya kuigiza na vichekesho.
Kutuwezesha kufahamu sehemu nyingine za nchi na dunia
Kuelimisha k.v. vipindi nya fasihi
Utalii
Kuangazia sehemu na watu wenye shida
Kukuza lugha
Kukuza uzaleno

Madhara

Ajizi
Kupotosha kimaadili
Filamu ziazohimiza watu kuwa wazinifu.
Matangazo ya vileo
Kuenezea chuki na propaganda
Kuiga utamaduni wa kigeni usiofaa k.v. mavazi, talaka
Gharama ya kununulia
Kutopata muda wa kushauri watoto na kuomba
Wanafunzi kutosoma jioni
Mke na mume kutoongea kujadili mwelekeo wa familia
Wanaume kuchelewa kurudi nyumbani usiku wakitazama mpira
Migogoro kwa kutaka kutazama vipindi tofauti
Kelele na usumbufu kwa waliolala

Utalii

hali ya kusafiri mbali ili kuvinjari au kufurahia mandhari

Faida

Fedha za kigeni
Ajira katika hoteli, udereva, n.k.
Uhifadhi wa mazingira
Kuboreshwa kwa miundo msingi
Mapato kwa serikali kutohana na ada ya kuingilia mbugani na kodi za mikahawa
Amani na maelewano nchini na duniani
Kuhifadhi mila na tamaduni zetu
Kupa nchi umaarufu duniani
Maeneneo kame kuweza kutumiwa ipasavyo kama kivutio chao
Soko kwa mazao ya kilimo

Kuwapa wauzaji vinyago mapato

Ubaya

Magonjwa k.v. ya zinaa

Matumizi ya mihandarati

Tabia zisizofaa k.v. Usenge zinazovunja ndoa na kueneza magonjwa kama ukimwi

Upuuzaaji wa miradi ya maendeleo serikali ikijengea watalii hoteli za kifahari na viwanja

vya ndege ambavyo hutumika kwa nadra sana

Kusababisha watoto kuacha shule ili wawe wanawaelekeza wapate pesa

Kuhimiza mauaji wa wanyama kwa kununua pembe na ngozi

Kelele za magari yao husumbua wanyama na kukanyaaga na kuharibu lishe yao

Jinsi ya kuvutia watalii zaidi

Kudumisha usalama

Kuimarisha miundo msingi

Kutangaza nchi na vivutio nje

Kupunguza malipo katika hoteli za watalii

Kufahamisha wananchi kuhusu vivutio kuitia vyombo vya habari

Kuongezea wafanyakazi mishahara ili kuweka akiba waweze kuzuru maeneo yenye
vivutio

Kuwapa wafanyakazi likizo ya kutosha

Umaskini

Suluhisho

Kuongeza nafasi za ajira

Kutoa mikopo rahisi kulipa

Kupunguza bei ya pembeleo

Elimu ya bure

Kupigana na ujisadi

Upangaji uzazi ili kupunguza idadi ya watu

Bei bora ya mazao ya kilimo

Kazi kwa vijana

Ukeketaji

Sababu

Kupunguza tamaa

Njia ya kukomaa

Mila na tamaduni

Madhara

Kifo kwa kutokwa na damu sana

Uenezaji wa magonjwa

Shida wakati wa hedhi na kujifungua

Ndoa kuvunjika

Kibali cha kujiingiza katika myenendo isiyofaa

Utengano kati ya waliotahiriwa na ambao hawajatahiriwa -migogoro

Kuzua utabaka baina ya waliopashwa na wasiopashwa tohara

Suluhisho

Hatua za kisheria

Elimu kuhusu madhara

Mawaidha kwa wasichana

Makao ya watoto

Njaa

Kilimo cha unyunyizaji maji

Kupunguza bei za pembejeo
Njia bora za kuhifadhi mazao
Mimea na mifugo inayokomaa haraka
Utumizi wa samadi na mbolea
Kuelimisha wakulima kuhusu kilimo bora
Kutayarisha mashamba mapema
Serikali kununua mazao ya wakulima na kuyahifadhi

Dini

Uzuri

Kufunza maadili
Kusaidia maskini
Kuanzisha shule na hospitali
Ajira kwa padri, kasisi n.k.
Kuandaa watu kwa maisha baada ya kifo
Kufariji/kuliwaza wenyе dhiki

Ubaya

Tamaa ya pesa
Biashara
Ubakaji wa watoto
Kuuza uponyaji
Nyingine kutosaidia wenyе shida
Vita/jihadi
Kuruhusu waovu bora watoe pesa
Kutoenda hospitalini
Kuendeleza maovu k.v. uzinifu, ushirikina, uabudu shetani, n.k.

Maasi ya vijana

dawa za kulevyा
shiniko la kikundi
filamu mbaya
kudhibitiwa kupita kiasi
kukosa nidhamu
malezi mabaya/udekezaji
kubomoka kwa msingi wa jamii
Ufukara kusababisha kujunga na makundi haramu
Kukata tamaa
Kutumiwa vibaya na wanasiasa

Suluhisho

Kujiondoa kundini
Kuimarisha uchumi
Kuwashauri vijana
Kujenga udhabiti wa jamii
Kuwaadhibu kulingana na makosa yao
Vijana kujisaka na kujikosoa
Vijana kumjua mungu
Uhuru wa kadiri
Uongozi bora
Malezi bora
Kuongeza nafasi za ajira

Umoja na Utangamano katika Familia

Kuheshimiana
Utiifu na unyenyekevu
Kuwa na usemi
Kuvumiliana na kusameheana
Uaminifu na kuaminiana
Kutochagulia watoto taaluma na wachumba
Wazazi kutolazimisha watoto taaluma au kozi wasizotaka
Kutumia pesa vyema bila ubadhirifu
Kutopendelea na kulinganisha watoto kiuwezo
kutotumia dawa za kulevya
Kuomba pamoja
wazazi kutopendelea watoto fulani
Baba kutimiza majukumu yake ya kukimu jamii
Kutodhibiti mke na watoto kupita kiasi
Uadilifu
Kushiriki kazi

Mambo yanayoathiri utaifa/umoja na utangamano/amani

Ufisadi k.v. kuajiri watu kimapendeleo
Ukabila
Viongozi kueneza chuki
serikali kutoakisi uwakilishaji wa taifa zima
Usalama kukosekana
Ukosefu wa ajira
Matamshi mabaya ya viongozi
Kupanda kwa gharama ya maisha
Majanga ya kiasili
Kutojenga miundo msingi kwa usawa
Kupendelea maeneo fulani katika ugawaji wa raslimali
Ukimbizi wa ndani kwa ndani
Ubomoaji wa nyumba

Suluhisho

Lugha ya taifa
Kukabiliana na ufisadi
Usawa katika ugawaji wa raslimali
Kuelimisha kuhusu umoja wa kitaifa
Tamasha za kitamaduni
Kutalii sehemu nyingine za nchi
Ndoa za makabila tofauti
Serikali ya muungano
Viongozi wachochezi kuchukuliwa hatua kisheria

Matatu

Faida

Kurahisisha na kuharakisha usafiri
Ajira
Ushuru
Biashara
Huduma za dharura

Madhara

Ajali
Wizi
Ufisadi wa polisi kuongezeka
Kuongeza nauli ghafla
Ujeuri wa madereva na mataniboi
Kuchelewesha watu njiani

Magazeti

Habari za taifa na kimataifa
Kuelimisha k.m. kuhusu afya
Kuburudisha k.m. vibonzo
Matangazo ya biashara
Ajira k.m. wahariri, wauzaji
Mapato kwa serikali
Kutangaza nafasi za ajira
Elimu k.m. uchambuzi wa vitabu vya fasihi na mashairi
Hutumiwa kufungia bidhaa

Ubakaji

Sura mbaya
ulevi
Ulemavu
Unyonge wa kiakili
Kushindwa kudhibiti jicho na tamaa za mwili
Njaa ya kimapenzi
Kisasi
Kujihisi duni
Kisomo duni
Mavazi

Athari

Waliobakwa huathirika kisaikoloja
Kujikosea heshima na kujihisi mchafu
Magonjwa ya zinaa
Mimba zisizotakikana
Vifo
kujeruhiwa
Kupoteza imani na wanaume/wanawake
Kutengwa
Kufungwa jela

3. UTUNGAJI WA KISANII

Mashairi mepesi (huru/arudhi)
Hadithi fupi
Vitendawili
Mafumbo/chemshabongo
Vitanza ndimi
Michezo ya kuigiza

Mambo ya Kuzingatia katika Uadishi wa Insha

maagizo
Usijibu swali usilolielewa
Uandishi mzuri wa nambari ya swali unalofanya
Kuandika vidokezi

Kuandika kila hoja katika aya yake
Kuanzia aya kwa njia tofauti
Lugha sahili
Miundo tofauti ya sentensi
maudhui
muundo
Kichwa kwa herufi kubwa, kipigwe mstari na kisizidishe maneni sita
Upatanisho/uwiano za kisarufi
Tahajia/hijai
Kuakifisha
Mtiririko
Uhalisi
tafsiri ya moja kwa moja k.m. kurudisha mlango, mguu wa gari, kutoa/kuweka nguo
Maadili (lugha na mawazo safi na mtazamo wa kusaidia taifa)
Urefu
Uasilia (utungo wako si kurejelea vitabu vya fasihi)
Usafi (mwandiko unaosomeka na ambao haujapigwapigwa mistari na kufutwa)
Tamathali za usemi
Msamiati na tamathali zinazokubalika wala si za kupachika. Usitumie msamiati wa
kishairi k.v. mtima, ja, n.k.
Kutofupisha k.v. k.m., n.k., Bi.
Kutumia kistari ikiwa neno linaendelea katika mstari wa pili na kutokata silabi
Herufi f, u, i, j, m, l
Kutaja na kueleza kikamilifu
Kukamilisha maneno
Kutotenganisha sehemu za neno k.m. walilo zungumzia, walioenda
Kutounganisha maneno k.m. kwasababu, ni mimi
Mdokezo kuoana na maneno yako.
Usiongeze maneno kwenye dondoo la kumalizia.
Kutoweka dondoo ni kopotoka
Kusoma insha baada ya kuandika

4. UANDISHI WAKAWAIDA

Ufahamu

Kuelewa
Kuandika idadi ya hoja kulingana na alama
Hoja kwa muhtasari
Andika hoja ulizo na uhakika nazo kwanza
Kuorodhesha hoja kwa nambari wala si kistari
Jibu lililokamilika
Kutoa majibu kutoka katika ufahamu si fikra zako
Maana za maneno kama yalivyotumiwa kwa muundo ule ule

Muhtasari/Ufupisho

Kutoa mawazo makuu huku kiini cha taarifa kikidumishwa.

Hatua

Andika nambari za aya
Soma makala
Elewa swali
Andika mambo muhimu ukizingatia swali ukiondoa maneno yasiyo muhimu
Usibadilishe chochote hata kama unatakiwa kutumia maneno yako

Andika hoja kikamilifu
Andika nakala safi ukizingatia mtiririko
Epuka viunganishi vingi
Zingatia idadi ya maneno uliyopewa
Zingatia kanuni za uandishi
Piga mshazari nakala chafu

Matumizi ya lugha

Kuzingatia sehemu za swalii
Sehemu zinazobadilika
Kuzingatia neno moja moja
Kuzingatia hatua au mbinu
Kutojibu maswali kwa pupa
Kusoma jibu ili kusahihisha makosa
Kuelewa swalii k.m. tunga sentensi moja, eleza maana
Tunga sentensi fupi
Kuonyesha neno, fungu la maneno au kiambishi unachotumia kutunga sentensi
Kubainisha (eleza kikamilifu kwa kuandika neno au maneno na jina lake)
Tahajia k.m. yabwa, kitendo

Isimu jamii

Kutaja, kueleza na kutoa mifano

Fasihi

Kufikiri ili kuelewa swalii
Usijibu maswali zaidi ya manne. Kama jibu halikuridhishi, lipige mshazari
Maagizo (swali la kwanza ni la lazima, usijibu maswali mawili kutoka sehemu moja
Chagua maswali utakayoweza kujibu na kupata hoja nydingi
Andika nambari vizuri
Usiandike hoja nydingi kuliko alama
Andika hoja ulizo na uhakika nazo kwanza
Hoja kwa aya moja
Kutaja, kueleza kikamilifu na kuthibitisha kwa mifano kutoka kitabuni (kutaja alama
moja, kueleza mbili)
Usirudie hoja kwa njia tofauti
Kutochanganya wahusika
Kusoma vitabu mara nydingi ili kujua dondo limetolewa wapi
Maswali ya dondo (msemaji, anayeambiwa, wapi, lini)
Maswali ya kujadili
Swali la methali
kulinganisha